

Hebrew narrative on the apostle Peter, who is described as a difficult, stubborn, religious fanatic. The volume concludes with an appendix titled *Apèndix: "Nixmat kol hai"* ('Appendix: "The soul of every living being"').

This remarkable collection is introduced by a helpful essay that clarifies the historical and religious context of each text (p. 9-35). It is written in a clear style that presents the matter in a decently instructive way. The introduction sometimes implicitly addresses some issues of recent scholarship – Forcano seems to resonate with Peter Schäfer's famous monograph *Jesus in the Talmud* (Princeton: Princeton University Press, 2007) and other studies – but occasionally spares the reader from overly specific scholarship. It is evident that the volume is primarily aimed at a non-scholarly audience interested in religious polemical literature. This is particularly clear in Forcano's decision to translate *Toledot Yeshu* from the 1928 Hebrew edition by the celebrated Polish-Jewish-American anthologist, encyclopaedist, and Hebraist Julius (Judah David) David Eisenstein (in his *Otzar Vikkuhim*, p. 227-235) rather than from the larger critical edition recently edited by Peter Schäfer and Michael Meerson (*Toledot Yeshu. The Life Story of Jesus*, 2 vol., Tübingen: Mohr Siebeck, 2014). The reason given in the introduction may not be philologically exemplary but is persuasive from a hermeneutical point of view: 'however, thanks to this "patchwork" version, we guarantee the reader the maximum of anecdotes and extravagant and curious details among the various versions of these texts' (p. 24). Given the intended audience of this volume, Forcano is justified in prioritising textual richness over philological accuracy. In the end, one might say, these texts were written as pieces of popular literature rather than theological tractates, and this very interesting collection is quite successful in evoking their spirit.

FEDERICO DAL BO

Marie Curie Postdoctoral Fellow
Universitat Autònoma de Barcelona
fdalbo@gmail.com

MONTSE LEYRA CURIÁ. *In Hebreo: The Victorine exegesis of the Bible in the light of its Northern-French Jewish sources.* Turnhout: Brepols, 2017. 408 p.; 26 cm. ISBN 978-2-503-57542-1. (Bibliotheca Victorina; 26)

Aquest estudi innovador, sorgit arran de la tesi doctoral de Montse Leyra, es proposa de respondre a la qüestió sobre si els victorins van tenir una comprensió directa del text hebreu en els seus comentaris al Pentateuc, Jutges i

Samuel, amb el consegüent accés als manuscrits hebreus d'aquest text, o bé, per contra, si en van tenir coneixement de manera indirecta, és a dir, a través de les seves fonts cristianes, normalment patrístiques i medievals. A més a més, l'autora busca d'identificar paral·lels entre aquelles referències al text hebreu (*in Hebraeo* o *secundum Hebraeos*) dels comentaris citats i aquelles interpretacions jueves semblants o idèntiques a les dels mestres jueus de l'escola del nord de França del segle XII (*Hebraei* o *secundum Hebraeos*) que no havien estat identificades anteriorment; també, quant a aquelles referències analitzades per altres estudiosos, vol identificar-hi altres elements exegetics (de contingut) o metodològics (recursos retòrics o lingüístics). Els exegetes jueus que s'hi analitzen són Raixí (1040-1105), Yossef Qarà (c. 1055-1130), RaIXBaM (1080-1160) i Bekhor Xor (mitjan-final del segle XII), Abraham Ibn Ezra i David Qimhí. A més a més, altres fonts jueves anteriors als victorins i als exegetes jueus del nord de França, que contenen paral·lels amb les glosses d'Andreu de Sant Víctor, són la *Mekhilta* de rabí Yixmael (segle III dC) i el Targum Onqelós.

El llibre presenta una estructura clara i concisa: és encapçalat per una introducció general (p. 17-43), tres capítols (p. 45-360), unes conclusions (p. 362-370), una bibliografia (p. 371-394) i índexs de manuscrits (p. 397), de citacions bíbliques (p. 400-403) i d'autors (p. 404-408). La introducció ve precedida per uns agraïments (p. 9), un reguitzell d'abreviatures (p. 11-14) i una nota referent a les edicions, la transcripció i la terminologia emprada (p. 15-16). El capítol primer («The Latin Sources», p. 45-183) i el tercer («The Northern-French Jewish Sources», p. 235-360) són de llargària més extensa, mentre que el segon («The Biblical Text», p. 185-233) és ja més reduït.

Quant al contingut de l'obra, la introducció general té sis seccions diferenciades, en què l'autora desenvolupa l'objectiu del llibre (p. 17), la història de la recerca (p. 18-30), la vida i l'obra d'Hug i Andreu de Sant Víctor (p. 30-35), la metodologia emprada (p. 35-38) i el tipus d'exegesi victorina que hi serà analitzada (p. 38-39), és a dir, aquelles glosses encapçalades per les expressions llatines *in Hebraeo* (les quals introdueixen una traducció distinta, considerada, pels victorins, segons el text hebreu) o bé *secundum Hebraeos* / *Hebraei* (les quals introdueixen interpretacions jueves). Finalment, Montse Leyra ens ofereix, en aquesta introducció, una nota sobre els manuscrits consultats que contenen els comentaris d'aquests autors al Pentateuc, Josuè, Jutges, i els llibres de Samuel (p. 39-43).

En estudis previs, diferents investigadors, com ara Beryl Smalley, Rainer Berndt, Frans van Liere, Michael Signer, Gilbert Dahan, Marianne Awer-

buch, Eleazar Touthou i Sara Kamin, ja havien assenyalat paral·lels semblants o idèntics quant a l'exègesi d'Hug i Andreu de Sant Víctor sobre el Pentateuc, Jutges i els llibres de Samuel i les interpretacions dels exegetes jueus de l'escola de Raixí. La novetat d'aquest estudi, però, és que Montse Leyra hi determina quines, entre les fonts llatines i jueves dels victorins, en foren fonts directes i quines altres foren transmeses indirectament, a través d'altres fonts. Per exemple, Berndt havia assenyalat que les *Quaestiones Hebraicae in Genesim* (QHG) de sant Jeroni i el Talmud de Babilònia podrien haver estat, ambdues, la font d'Andreu per a Gn 4,26. L'autora, però, en el seu article, fila més prim, en argumentar que el Talmud de Babilònia no hauria pogut ser pas la font directa per a Andreu quant a aquesta interpretació, sinó que podria haver-se fonamentat en QHG directament, obra a la qual accedí, emperò, a través d'una altra font llatina, com és ara Hrabanus Maurus o la *Glossa Ordinaria*. En tot cas, ens explica l'autora, a més a més, Andreu es va inspirar, quant a aquesta interpretació, en el comentari corresponent d'Hug de Sant Víctor a aquest versicle.

En aquest sentit, Montse Leyra assenyalava que la *Glossa Ordinaria* en els llibres del Gènesi, Èxode i Levític fou una de les fonts llatines directes emprades per Andreu de Sant Víctor, quant a les interpretacions jueves o segons el text hebreu, per a moltes de les seves interpretacions en els seus comentaris a aquests llibres. Per a això, realitza una anàlisi comparativa de passatges *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* a partir de l'edició de Rusch de 1480/1481 amb diferents manuscrits de la *Glossa Ordinaria*: hi analitza un manuscrit anterior al 1140 (ms. París, BnF, lat. 14398), dos manuscrits per al llibre de l'Èxode (ms. París, Bibl. Ars., 47 i Soissons, B. M., 71) i un per al Levític (MS. Rouen, B. M., 326A/41), datats entre 1140 i 1150; un altre manuscrit per al Gènesi, del tercer quart del segle XII (París, BnF, ms. lat. 14399); també fa ús d'altres manuscrits, per a Èxode i Levític, de mitjan segle XII (París, BnF, ms. lat. 14400 i París, BnF, ms. lat. 14771, respectivament); l'autora hi revisa també d'altres manuscrits que daten del primer o segon quart del segle XIII: per al Gènesi i Èxode (París, Bibliothèque Mazarine, ms. 131), així com també per al primer i segon llibre de Samuel (ms. 132). L'autora conclou que hi ha una relació directa entre Andreu de Sant Víctor i la *Glossa Ordinaria* pel que fa als llibres del Gènesi, Èxode, Levític i 1-2 Samuel. Segons Montse Leyra, Andreu hauria pres material d'una versió de la *Glossa* similar a la que contenen els manuscrits del Gènesi (París, BnF, ms. lat. 14399), Èxode (ms. París, Bibl. Ars., 47 i Soissons, B. M., 71; ms. lat. 14400) i Levític (ms. Rouen, B. M., 326A/41).

Així mateix, l'autora confirma la hipòtesi de Frans van Liere, segons la qual Andreu de Sant Víctor hauria fet ús de la *Glossa Ordinaria* per al seu comentari al primer i segon llibres de Samuel. Van Liere havia assenyalat la *Glossa Ordinaria* com a font de catorze *quaestiones in Hebraeo* atribuïdes al Pseudo-Jeroni. Montse Leyra considera la *Glossa* com a font de set *quaestiones* del Pseudo-Jeroni, de les quals no s'havia esbrinat la font (1Sa 17,54; 2Sa 13,39 i 20,18a) o encara per a aquelles que tenien el Pseudo-Jeroni com a única font (1Sa 21,7; 2Sa 2,8, 7,23 i 15,7). Tot i que Hug no va poder emprar la versió oficial de la *Glossa Ordinaria* abans de redactar les seves *Notae* d'entorn del 1125, això no obstant, per a la seva interpretació d'Èxode 28,36, sí que hauria pogut utilitzar una de les compilacions primitives de la *Glossa* que més tard serien incorporades a la *Glossa* oficial.

Segons conclou l'autora, el comentari al Gènesi de Remigi d'Auxerre i els comentaris de sant Beda el Venerable a seccions de l'Èxode i als llibres de Samuel foren dues altres fonts d'Hug i Andreu. Altres fonts llatines per als comentaris de Gènesi, Èxode i Levític dels victorins foren les *Quaestiones Hebraicae in Genesim, Liber interpretationis Hebraicarum nominum*, així com algunes cartes de sant Jeroni. Andreu hauria pogut prendre la interpretació *in Hebraeo* de 1Sa 1,5 o bé de les *Quaestiones in libros Samuelis et Regum* del Pseudo-Jeroni, o bé de les anotacions marginals en el manuscrit de la Vulgata basat en la tradició de Teodulf d'Orleans (París, ms. lat. 11937). Un punt interessant que destaca l'autora són les anotacions marginals *in Hebraeo* (segons el text hebreu) que apareixen en el manuscrit París, ms. lat. 11937, que haurien pogut ser la font per a referències a l'hebreu d'Andreu de Sant Víctor. Montse Leyra conclou que Hug i Andreu devien haver obtingut, de les fonts llatines, per als seus comentaris al Pentateuc, Jutges i els dos llibres de Samuel, entre un terç i un quart de les interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos*.

Una altra part menor d'aquestes interpretacions dels victorins s'hauria degut a la seva manca de coneixement del text de la Septuaginta i l'errònia atribució al text hebreu d'allò que en realitat eren variants provinents de la Vetus Latina, o paraules i expressions originades en la transmissió del text de la Vulgata. En un bon nombre d'interpretacions en els seus comentaris citats, Hug i Andreu revelen un coneixement insuficient del text hebreu quan transcriuen erròniament paraules i frases d'aquest text. Segons l'autora, ambdós teòlegs devien tenir un coneixement rudimentari del text hebreu, que inclouria nocions bàsiques de gramàtica i sintaxi: això n'explicaria l'habilitat per a comprendre el desacord entre la sintaxi d'un determinat passatge hebreu i la del seu

paral·lel a la Vulgata, així com per a proveir una traducció llatina que s'ajustés a la sintaxi hebrea (per exemple, la interpretació d'Andreu en Gènesi 2,4-5, o la interpretació d'Hug i Andreu en 1Sa 13,1). No obstant això, Leyra és del parer que Hug i Andreu no haurien pogut emprar el text hebreu independentment. D'altra banda, una de les raons que hauria empès Andreu de Sant Víctor a consultar els mestres jueus hauria estat la necessitat d'identificar quines lectures llatines d'un determinat text bíblic podien transmetre millor el significat del text hebreu original.

Els victorins devien prendre entre un quart i un terç de les seves interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* de les consultes fetes directament als exegetes jueus de l'escola de Raixí, entre els quals es troben RaIXBaM, Yossef Qarà i Bekhor Xor i, probablement, Abraham Ibn Ezra. Unes vint-i-tres interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* d'aquests comentaris d'Hug i Andreu són iguals o semblants a les interpretacions de Raixí per als passatges bíblics corresponents. Atès que Raixí va morir el 1105, aquestes interpretacions devien arribar als victorins a través d'exegetes jueus que van conèixer els comentaris de Raixí. Segons l'autora, Hug i Andreu van basar vuit de les seves interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* en l'exegesi de rabí Yossef Qarà o de deixebles que en transmeteren les seves interpretacions. Hug i Andreu van seguir RaIXBaM en unes catorze interpretacions: entre aquestes glosses, Montse Leyra n'assenyala algunes que no havien estat identificades anteriorment com a originades en l'exegesi de RaIXBaM. Segons Leyra, Andreu va fonamentar dues interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* en les glosses de Bekhor Xor, i dues més, en les d'Ibn Ezra. Probablement, els victorins van accedir a conèixer determinades interpretacions presents a la *Mekhilta* de rabí Yixmael i el Targum Onkelós a través dels exegetes esmenats de l'escola de Raixí.

Una qüestió interessant tractada per l'autora és la distinció entre les interpretacions *in Hebraeo* o *secundum Hebraeos* que Andreu va prendre d'Hug i que es troben tant en els manuscrits i l'edició d'Andreu com en algun dels manuscrits d'Hug o en l'edició de les seves *Notae* en la Patrologia Llatina i aquelles que apareixen només en els manuscrits i en l'edició dels comentaris d'Andreu. D'aquest fet, Montse Leyra en conclou que hi va haver dos períodes en què Hug i Andreu devien consultar els savis jueus. El primer, abans de la mort d'Hug (1141), en el qual tots dos o únicament Hug haurien consultat els rabins. A aquest primer període pertanyen totes les interpretacions *in Hebraeo* que apareixen tant en els comentaris d'Hug com en els d'Andreu als llibres del Gènesi, Èxode, Levític (el comentari d'Hug que Andreu adopta), Jut-

ges i 1-2 Samuel. El segon, després de la mort d'Hug, en el qual només Andreu degué consultar els savis jueus. Les interpretacions pertanyents a aquest segon període serien aquelles que apareixen exclusivament en els comentaris d'Andreu als llibres del Gènesi, Èxode, 1-2 Samuel, i el seu segon comentari al Levític, en què Andreu incorpora nou material *in Hebraeo* que no es troba en les *Notae* d'Hug (per exemple, la interpretació d'Andreu a Ex 27,5, que afegeix material *in Hebraeo* a les interpretacions d'Hug a Ex 27,4, i la tercera interpretació d'Andreu a Ex 3,12).

El contingut de l'obra és en general acurat i ben treballat, llevat d'alguna excepció aïllada, com en el cas de la pàgina 59, en què la discussió de la data exacta del naixement de sant Jeroni que apareix en la nota 83 no sembla estar directament relacionada amb el contingut del cos principal del text. Això no obstant, en l'àmbit formal, tipogràfic, d'edició i de transcripció hi ha un seguit de mancances que fan pensar en una revisió editorial precipitada. En el terreny formal, doncs, hi ha un seguit d'inconsistències que s'haurien hagut d'esmenar, com ara en la pàgina 93, on se'ns dona la traducció del verb hebreu יָדוּר 'to dwell', i en canvi, no pas la del verb paral·lel hebreu יָלוּן, ni tampoc la del grec καταμείνη. L'edició del text no és sempre acurada, com per exemple en la pàgina 256, en què les comes del text hebreu apareixen, malauradament, capgirades.

Quant a l'edició, s'hauria agraït una unificació formal de les majúscules en el nom de Déu en llatí: a la pàgina 55, per exemple, hi sobta la inconstància de les majúscules i minúscules entre *Domini* i *dei*. L'edició també sorprèn, per exemple, en la pàgina 94, en què hi ha una irregularitat quant a l'edició dels dos punts marcadors d'estil directe: a vegades hi són («et dixit dominus deus: Non permanebit spiritus»), així com també en la traducció «and the Lord God said: My Spirit shall not remain»), i d'altres vegades, en la mateixa pàgina, no hi són («dixitque Deus non permanet spiritus»). També sobta, en algun cas (p. 96 i 97), l'amplitud de l'interespaiat del text llatí editat.

L'edició del text hebreu i la transcripció que s'hi fa presenten, també, incongruències i irregularitats. Quant a aquesta qüestió, si s'hagués fet al principi una petita taula i uns breus criteris de transcripció de l'hebreu, s'hauria pogut regularitzar de manera senzilla. A grans trets, una crítica general que es pot fer a l'edició del text hebreu és l'absència de la vocalització masorètica del text bíblic, que és editat únicament amb caràcters consonàntics, una absència motivada potser per criteris editorials. El lector, atesa la bona rigorositat filològica amb què es comenten els versicles bíblics, hi trobarà a faltar, doncs, des del primer versicle, les vocals i els diacrítics masorètics. A més a més, si bé normalment el

text masorètic s'ofereix en caràcters consonàntics hebreus, hi ha casos, com en la pàgina 65, per exemple, en què se'ns dona únicament una transcripció que no respecta la qualitat ni la quantitat vocàlica ni les *matres lectionis*; tampoc les consonants emfàtiques, que hi són representades amb dígrafs i no pas amb la sola consonant diacrítica del sistema internacional. En la pàgina 69, per exemple, el mot hebreu גודד apareix sense vocalització i transcrit poc rigorosament. Més endavant, en la pàgina 93, l'hebreu hi apareix traduït de forma irregular: a vegades amb traducció, a vegades sense. Igualment, a la pàgina 111, l'hebreu a voltes hi és citat en transcripció, a voltes amb consonants, sense vocalitzar, de manera imprecisa. La transcripció de l'hebreu és, en general, poc acurada (per exemple, pàgina 253, en què ערל és transcrit com a *arel*, tot i que més amunt és citat com a *'arel*, o bé en la pàgina 260, en què el substantiu עבות és transcrit com a *abot* i no pas com a *'abot*); les *matres lectionis* tampoc no hi són considerades, com en la pàgina 269, en què es transcriu ערי per *arei* i no pas *arè*, etc. Esperem, doncs, que en una futura edició aquestes petites qüestions formals hi siguin resoltes, per tal que no restin valor al contingut d'aquesta obra, innovadora i filològicament acurada, perquè pugui resplendir tal com li pertoca.

EULÀLIA VERNET I PONS
 Universitat de Barcelona
eulaliavernet@ub.edu

NAHMAN DE BRATSLAV. *Contes cabalístics*. Edició de Joan Ferrer i Jordi Sidera. Barcelona: Fragmenta, 2016. 647 p.; 21 cm. ISBN 978-84-92416-59-4. (Sagrats i Clàssics; 9)

L'obra que aquí revisem és l'edició i la traducció de *Contes cabalístics* de Nahman de Bratslav portada a terme per Joan Ferrer i Jordi Sidera. L'any 2010, en la mateixa editorial Fragmenta, els autors ja ens van brindar l'obra *La saviesa dels pares d'Israel: El tractat Abot de la Misnà*, en què Joan Ferrer ofería la traducció del text hebreu i arameu, i la introducció i les notes anaven a càrrec de Jordi Sidera.

Joan Ferrer, professor de la Universitat de Girona i de Sagrada Escripura de l'Institut Superior de Ciències Religioses de Girona, ha escrit diversos llibres de filologia semítica i destaca per les seves traduccions al català de diverses obres de summa importància de la religió jueva.

Jordi Sidera, professor d'història de la filosofia i de les religions a l'Institut Superior de Ciències Religioses de Girona, i expert en la metafísica de Ramon